

A nemzeti filozófiatörténet-írás általános feltételei*

LARRY STEINDLER

I. A nemzeti filozófiatörténet elméletéhez

Az általános filozófiatörténet és az egyes országokban folyó filozófiai tevékenység viszonya már csak a „nemzeti filozófia” fogalmának homályossága miatt sem volt különösebb teoretizálás tárgya. A nemzeti filozófiatörténetet érintő számos, ám kevésbé kidolgozott vállalkozás sem nyújt elégséges alapot a filozófia és története közötti viszony átgondolásához. A teoretizálás e hiánya miatt a nemzeti filozófiatörténet-írás, úgy tényleg, kimerül a rövidebb lélegzetű tanulmányokban, kutatási beszámolóiban.¹ Az

---

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Larry Steindler: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Karl Alber Verlag, Freiburg/München, 1988. Az itt közölt részletek a mű bevezető részéből (*Allgemeine Voraussetzungen der nationalen Philosophiegeschichtsschreibung*), illetve a magyar filozófiatörténet-írás kultúrtörténeti alapjait tárgyaló részéből valók (*Die kulturgeschichtlichen Grundlagen der ungarischen Philosophiegeschichtsschreibung*). A lábjegyzetanyagot néhol jelentősen megkurtítottuk. (A szerk.)

¹Vö. Brightman, Edgar Sheffield (Ed.): *Proceedings of the Sixth International Congress of Philosophy*, Harvard University Cambridge/Massachusetts, Sept. 13–17. 1926. New York – London, 1927, 635–691. A kiadványban egy sor kutatási beszámoló jelent meg a kortárs angol, amerikai, olasz, spanyol, argentin, német, japán, francia és cseh filozófiáról. Később, a Prágában megrendezett Nyolcadik Filozófiai Világkongresszus (1934. szept. 2–7.) alkalmával újra megjelent egy sor idevágó írás a *La philosophie Tschécoslovaque* című kötetben.

effajta írások bibliográfiai jellege – mindenekel tt a tárgykörök szerinti rendszerezés miatt – az irodalomtörténet-írásnak arra a típusára emlékeztet, melynek meghatározó lexikográfiai törekvése az, hogy kis terjedelemben mégis átfogó áttekintést tudjon nyújtani.² Jóllehet az irodalomtörténet m velésének e fajtája kevésbé hívta fel magára a figyelmet, a filozófiatörténet m velésében való gyakori megjelenése arra enged következtetni, hogy jelent s értékkel bír a filozófiatörténet-írás számára.³

A különböző országokban a filozófiának tulajdonított fontosságnak a filozófiatörténet-írás – legalábbis a historiográfiai megközelítés teljesség-igénye szempontjából – igen kevésbé látszik megfelelni. Általában nem tartja érdemesnek olyan terjedelmes filozófiatörténeteket összeállítani, amelyek kiternek egy-egy ország sz kebb földrajzi egységeire, s ekképpen megelőlszik a filozófiatörténethez csatolt – s természetesen ide vonatkozó – tanulmányokkal, kutatói beszámolókkal vagy függelékekkel. Az országspecifikus filozófia-szemlélet mindazonáltal együtt jár egy, a filozófiához nem kifejezetten ill beszédfordulattal: a „nemzeti gondolkodás” szólamával. A filozófia fogalmának ezen eltorzult használata megjelenik mind a nemzeti filozófiára vonatkozó elméleti megközelítésekben, mind azok kivitelezésében.

Az elkövetkezend kben ennek a helyzetnek az okait próbáljuk megállapítani, ugyanakkor megkísérlünk párhuzamot vonni a bel- és külföldi filozófiatörténet-írásnak a tudományokban betöltött szerepe között. Az általános jellemzés szándéka az, hogy megvilágítsa a nemzeti filozófiatörténet-írás funkcióját és tematikáját, s ennek érdekében mindenekel tt azokra az országokra hivatkozunk, amelyek kevésbé jelent s filozófiatörténeti tradícióval rendelkeznek. (Ezért tehát azok az országok, amelyek – úgymond – „klasszikusokat” mondhatnak magukéinak, csupán kivételekként fognak szerepelni.) Mindezek alapján reméljük,

---

² Az irodalomtörténettel kapcsolatban lásd Lutz Geldsetzer: *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert. Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichtsschreibung und -betrachtung. Studien zur Wissenschaftstheorie* Meisenheim am Glan, 1968, 175. Az egyes országok filozófiai irodalomtörténetét nyújtja Carl Güttler: *Einführung in die Geschichte der neueren Philosophie des Auslandes*. München, 1922. Güttler a m el szavában nyíltan beismeri, hogy az Überweg-féle Kézikönyv és az Eisler-féle Filozófus-lexikon didaktikus áttekintésének modelljét követi. Ez természetesen nem csökkenti a filozófia nemzetek szerinti bemutatásának vitathatatlan érdemét. Az egyes országok filozófiatörténetére vonatkozóan lásd még az Ernst Bergmann (Hrsg.): *Jedermanns Bücherei – Natur aller Länder, Religion und Kultur aller Völker, Wissen und Technik aller Zeiten* cím sorozatot.

³ Annak dacára, hogy a filozófiatörténetben az alapos munka egyik kritériumát képezi, megjelenése nem magától értet d .

hogyan eljutunk a „nemzeti filozófia” fogalmának tisztázásához, s az sem lesz mellékes kérdés, hogy van-e egyáltalán tartalma, tehát nem több-e pusztán szóösszetételnél. Végezetül pedig, a filozófiatörténet-írás területeinek tipizálása után, megkíséreljük meghatározni a nemzeti filozófiatörténet-írás feladatait.

II. A nemzeti filozófiatörténet-írás gyakorlatához

A nemzeti filozófiatörténet-szemlélet módszertani kérdései és a tárgyalandó szerzők kiválasztásának kritériumai tulajdonképpen már a filozófiatörténet-írás gyakorlatához tartoznak. Mégis, mielőtt a nemzeti filozófiatörténet-írással beszélnénk, célszerű nekünk látni a filozófiatörténeti tárgyalásmód néhány – a vizsgálódás tárgya szerinti – típusát megjelölni, hiszen lényegében ezek képezik a módszer topográfiai felosztásának alapjait.

a) A filozófiatörténet topográfiája

Topográfia alatt nem pusztán a filozófiatörténet országspecifikus felosztását, hanem egyszersmind tartalmi vonatkozású differenciálódását is értjük. A historiográfiai ábrázolás által ugyanis a legkülönbözőbb filozófiai toposzok válnak hozzáférhetővé. Hasonlóan Heinrich Ritter törekvésehez, aki a szellem egyes megnyilvánulásait próbálta történelmi vizsgálatnak alávetni, a topográfiai behatárolás által historiográfiailag ábrázolhatókká válnak a történelem teljes anyagának különböző variációi. Diszciplináris, illetve tudományos vonatkozásban mindez különböző tervezetekben konkretizálódik, ahogyan azt a *Geschichte der Wissenschaften in Deutschland* sorozat a múlt században megismertette. Így aztán egy olyan téma, mint „a szociális kérdés és a szocializmus története az antik világban” (*Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, Robert v. Pöhlmann, München, 1925) vagy az amerikai biológia még megíratlan története filozófia-, illetve tudománytörténeti adaléknak bizonyul.

Amikor a kultúra egésze filozófiatörténeti fejtettség tárgyává válik, óhatatlanul átlépünk a tudomány területére. Ennek egy lehetséges változatát írja le Mátrai Lászlónak a kultúrára alkalmazott „strukturális definíciója”,⁴ melyben az általunk topográfiai nevezett tartomány az ún. „szociológiai paraméter” felelteti meg. Mátrai szerint a kultúra szerkezetét három dimenzió határozza meg, amelyek egyfajta kategória-háló

---

⁴ Mátrai László: Über eine strukturelle Definition der Kultur. In *Akten des XIV. Internationalen Kongress für Philosophie*. Wien, 1969, 454–456.

alkotnak. A kultúra különböző területei – úgymint politika, jog, erkölcs, vallás, művészet, filozófia – képeznék az első dimenziót, ezek kifejezési eszközei – gondolatok, művek, intézmények, közvélemény – a másodikat, míg a szociológiai paraméter – népcsoportok, népek, országok, osztályok, csoportok, családok és egyének – a harmadikat. Az első két dimenziót alkotó jelenségek szociológiai paraméterén azokat a csoportokat értjük, amelyek „referencia-rendszerébe” (*reference system*) a jelenségek mindenike beletartozik.⁵ Ez azt jelenti, hogy a kultúra bármely területe releváns a társadalom olyan csoportjára nézve, „mely az adott kor társadalmi valóságán belül egy bizonyos jelenséget a sajátjának érez”.⁶

A szociológiai (vagy éppenséggel szociálpszichológiai) szempont túlértékelése ellenére Mátrai kultúrfilozófiai megfontolásai gyümölcsözőek lehetnek a filozófiatörténeti topográfia szempontjából, mégpedig úgy, hogy a nemzeti filozófia a különböző, topográfiaileg definiált területek kombinációjává válik. A kultúra válfajainak relevanciája a társadalom csoportjaira nézve pedig nem azt jelenti, hogy az emberi társadalom minden típusának – az egyes egyéntől a népcsoportig – megvan a maga filozófiája, hanem azt, hogy a közösségek gondolatai, alkotásai és intézményei az illető kultúrához tartoznak. A kultúra tehát csak úgy ragadható meg, mint az említett három dimenzió együttes megléte a mindenkor társadalmi csoportokon belül (beleértve az egyéneket is); következésképpen a nemzeti filozófia nem más, mint azoknak a gondolatoknak és műveknek az egybevetése, amelyek az illető ország filozófusaitól származnak.

A filozófiatörténet topográfiája tehát megfelel a kultúra Mátrai-féle definíciójának; úgyszólván kívülről leírhatja a nemzeti filozófia topográfiai meghatározását. Persze az, hogy meddig terjedhet a társadalmi csoportok elemekre való felbontása, már a filozófiatörténet elméletétől, filozófiájától függ. Így például az egyes gondolkodók filozófiája, vagyis az individualitásnak a biográfiai vonatkozásokat is figyelembe vevő szférája is a filozófiatörténeti vizsgálódások eleme, s jóllehet mint egyedi teljesítmény nem tartozhatna az általános filozófiatörténet műfajához, mégis megjelenik benne mint filozófiatörténeti adalék. A speciális filozófiatörténetekben is kisebb csoportok szerinti tárgyalásmódot találunk, mely rendszerint filozófiai iskolák, rendszerek és diszciplínák bemutatásán keresztül történik. Ennek ellenére – mint egyenrangú témák – ezek is az általános filozófiatörténethez tartozhatnak. A filozófiatörténet egyes országok vagy népek szerinti ábrázolása, azaz a nemzeti filozófiatörténet-írás, nem más, mint a filozófiának a legközelebb álló (nagyobb) társadalmi csoporthoz való hozzárendelése.

---

⁵ Uo.

⁶ Uo.

Emellett, tekintettel a többnemzetiség államokra (mint Svájc, Csehszlovákia, Jugoszlávia vagy Ausztria), az „ország” és a „nép” közötti megkülönböztetés is jelentőségteljesnek tűnik. Az ország- vagy nemzetspecifikus filozófiatörténetek a filozófiatörténet-írás önálló ágának számítanak, abban az értelemben is, amennyiben ezek a különböző kultúrákban fellelhetők és „népfölöttiként” (egyetemesként) értelmezhetők filozófiai tevékenységre vonatkozóan.

A filozófiatörténet topográfiai szempontok szerint való megszerkesztése egyébként már bevett gyakorlatnak számít.⁷ Ennélfogva munkánknak csupán az egyes területeket, illetve ezeknek a szélesebb kultúrkörökbe való integrálódását kell jellemeznie, szem előtt tartva az életrajzi információk topográfiai-tematikus elrendezését.

b) A nemzeti filozófiatörténet-írás feladatai

A nemzeti filozófiatörténet-írás feladatai részben a filozófiatörténet által vizsgált területek topográfiai meghatározhatóságából erednek. Mégis, noha a filozófiatörténet-írásban jól megkülönböztethetők a filozófiai tevékenység helyszíne szerinti tartományok, a filozófia egyetemesség-igénye miatt a filozófiatörténet is elsősorban belső összefüggést jelent. Így tehát „határozott különbséget kell tenni a filozófia történetével kapcsolatos filológiai-történeti kutatás és a filozófiai alapvetés filozófiatörténet között.”⁸

A filológiai-történeti kutatásnak a feldolgozandó terület filozófiatörténeti topográfia szerinti felosztását különösen szem előtt kell tartania. A nemzeti filozófiatörténet szempontjából ez egy bizonyos országra vagy népre való leszűrés jelent, pontosabban adalékok gyűjtését az illető nép vagy ország filozófiájáról. Elsődleges kritériumként az a nyelv szolgál, amelyen a vizsgált filozófus alkotott, valamint amelyen az olvasótábor receptálta írásait. Így tehát mind az állampolgárság, mind a származás igen gyakran szegényes besorolási kritériumnak bizonyul. Pápay Sámuel irodalomtörténész például oly módon tesz különbséget a

---

⁷ Már Wallaszky Pál felismerte egy gazdag, átfogó irodalmat tartalmazó topográfiai tájékoztató jelentőségét, amikor irodalomtörténete előszavában azt írta: „Scribimus Historiam Litterariam Hungariae latiore significato sumtae, quae provincias etiam eius, Croatiam, Slavoniam et Dalmatiam, atque Transilvaniam, immo Moldaviam et Valachiam complectitur.” Wallaszky: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delienatus...* Pozsony, Leipzig, 1785, IX.

⁸ Baumann, Julius: *Geschichte der Philosophie nach Ideengehalt und Beweisen*. Gotha, 1980, III.

magyar, illetve latin nyelven írt irodalom között, hogy az egyiket „nemzeti”-ként, a másikat „külföldi”-ként értelmezi.⁹

A topográfiai hovatarozás megállapítása mellett a hatáskutatáshoz még egy feladat tartozik, mégpedig a nemzeti filozófiatörténetnek az általános filozófiatörténetbe való beillesztése. Ez utóbbinak a tematikus el írásai nélkül ugyanis bizonyos országokban kevesebb ismert filozófiai m születhetett volna meg. Az általános irodalomra való hivatkozás nélkül a gondolkodásbeli és konceptuális jellegzetességek kiemelése sem volna lehetséges. A nemzeti filozófiatörténet-írás azonban mindenképpen a „nemzetek feletti” filozófiai irányzatoknak a nemzeti életbe és kultúrába való beolvadását kutatja; ez az a feladat, amelyet az általános filozófiatörténet-írás nem oldhat meg. Lehet, hogy egy nemzet élete és kultúrája számára ez az egybeolvadás nem feltétlenül szükséges, ám filozófiája számára minden bizonnyal az.

Dimitrij Csicevskij egy olyan írással járult hozzá a nemzeti filozófiatörténet-íráshoz, mely éppúgy megfelel a topográfiai elhatárolás, mint a hatáskutatás követelményeinek. *Hegel bei den Slawen* című kötetében megjegyzi: „Ezt a könyvet nem annyira a filozófia történetéhez, mint inkább a szláv népek filozófia-, kultúra-, szellem- és irodalomtörténetéhez való hozzájárulásnak [tekintem].” Ez azonban nemcsak a nemzeti filozófiatörténet-írás törekvéseire vonatkozik, hanem azokra a tematikus el feltevésekre is, amelyekkel a filozófia a szlávoknál találkozott. (Ilyen eset például a szlavofil ideológia és a filozófia találkozása.) A mi felfogásunkban azonban Hegel szláv hatásának ábrázolása nem más, mint a nemzeti filozófiatörténet-íráshoz való hozzájárulás. Mindazonáltal a nemzeti filozófiatörténet-írás feladatai közé tartozik a filozófiai m veltség mindenkori történetének feltárása is.

Az elmaradottság és az önállóság gondolata

Az elmaradottság kérdésével szoros kapcsolatban áll az idegen befolyásnak való alávetettség, illetve az önállóság gondolata. Az elmaradottságot ugyanis gyakran tekintik úgy, mint az önállóság hiányának, vagy, Riedl-lel szólva, a saját kultúra hiányának

---

⁹Vö. Pápay Sámuel: *A magyar litteratúra esmérete*. Veszprém, 1808, 3.: [amelyik irodalom] „a nemzetek tulajdon anyai nyelvén foly, nemzeti, más különben idegen, avagy külföldi: mint p. o. Magyar Hazánkban a Deák Litteratúra.” Horváth János a következő képpen különbözteti meg Pápay álláspontját a Wallaszkyétól: „Nála eszerint már nem politikai, hanem nyelvi határok szabják meg az irodalom kiterjedését. A magyar és deák nyelven írott hazai m vek együttvéve tennék a szélesebb értelemben vett magyar irodalmat, mellyel szemben a sz kebb értelm csupán a magyar nyelv ekre szorítkozik.”

nyokból hazatérők esetében, akik magukat „haladó”, szabad és tudományos szellemben nevelkedetteknek tartották.

De nemcsak a hazatérők ítéletei részesültek kitüntetett figyelemben; igencsak meghallgatásra talált a külföldi kortársak véleménye is – mindenekelőtt akkor, ha neves személyiségről volt szó. Így például nagy elvárások fordultak a magyar nyelv és irodalom megítélésével kapcsolatban a fiatal irodalomtörténész, Toldy Ferenc 1829-ben Goethénél tett látogatásához.¹³ Toldy egy évvel korábban elküldte Goethének *Handbuch der ungrischen Poesie* című munkáját. A találkozó sikertelenségét – s egyszeres-mind a költő Vörösmarty Mihály és a nyelvújító Kazinczy Ferenc által táplált, nyelvészeti kérdéseket illető remények kudarcát – a kutatás a magyar irodalom, illetve irodalomtörténet-írás éretlenségével, valamint Goethe hajlott korával (amely már alkalmasint megnehezítette számára a távoles népek irodalma iránti kifejezett érdeklődést) magyarázza. Figyelemre méltónak tartanak azonban az az élénk érdeklődés, amely a folyamatot és egyúttal annak balsikereit kísérte, és amely kifejezésre jut úgy a korabeli levelezésben, mint századunk irodalomtörténeti munkáiban. Ezt megelőzően még elevenebb érdeklődést élt meg Herder jóslata a *Gondolatok az emberiség történetének filozófiájáról*-ból. Miután tudósít a magyarok német országokban tett, franciaországi és itáliai portyáiról, a német császárnak fizetett adójukról, vereségeikről, amelyek következtében „a Német Birodalom biztosan megalapozta önmagát, az Magyarországuk viszont mindössze [...] apostoli birodalommal lett”, Herder a következőképpen diagnosztizálja a magyarok helyzetét: „Ma a szlávok, németek, oláhok és más népek mellett a lakosság csekély hányadát teszik ki, és századok múlva alig lehet majd megtalálni nyelvüket.”¹⁴ A tömör tézis, tekintve a II. József alatt követett egységesítő, magyarellenesként értelmezett osztrák politikát, a legnagyobb aggodalomra adott okot a magyarok számára, s ez eleinte tiltakozásokban nyilvánult meg, „később azonban állandó mementóvá és egy sor pesszimiztikus vízió kiindulópontjává lett”.¹⁵ Másfelől azonban ösztönöz leg hatott a

---

¹³ Vö. Walkó György: Der Bahnbrecher der ungarischen Literaturgeschichte. In *Magon, Leopold, Gerhard Steiner*, 158–165.; vö. Toldy Ferenc, Fenyéri J.: *A magyar költészet kézikönyve*. Pest, 1828.

¹⁴ Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Teil IV., Buch XVI. Riga, Leipzig, 1791. In Suphan, Bernhard (Hrsg.): *Sämtliche Werke*. Bd. 14. Berlin, 1909, 269. Az idézet a *Finnen, Letten und Preussen* című részben található.

¹⁵ Rathmann János: *Johann Gottfried Herder történetfilozófiája*. Budapest, 1978, 112.; vö. itt különösen a *Herder és a magyar felvilágosodás* című fejezettel, 107–115. Rathmann itt felhívja a figyelmet Kollár Ádám bécsi történetíró Oláh Miklós kétszáz év késéssel

nemzeti nyelv ápolására és a nemzeti függetlenségért vívott harcra. Az angol és a francia felvilágosodás politikai eszméi a tizennyolcadik század kilencvenes éveiben meghonosodtak Magyarországon gazdag politikai irodalmában, s a nemzet fennmaradásáért vívott harc válik ez időtájt a költészet központi témájává is.¹⁶ Az említett eszméknek és később a német romantikának a nemzeti öntudatra gyakorolt hatása által a meggyötört nemzetet I és annak állandó elnyomásáról szóló panaszok bekerültek a köztudatba.¹⁷ A mintegy önmagából

---

megjelent munkájához (*Hungaria et Atila...*, Bécs, 1763) írt megjegyzésére. Rathmann szerint ezt a magyarázó jegyzetet, melyet August Ludwig Schlözer *Allgemeine nordische Geschichte* című művében (Halle 1771, 248.) szintén idéz, Herder forrásként használta fel híres jóslatához. A feltehető forrás azonban a 16. századi Mátyás-kutatásokhoz kapcsolódik, vö. Dümmerth Dezső: Herder jóslata a magyarokról és forrásai. *Filológiai Közlöny*, Budapest, 1963, 1–2. sz.

¹⁶ Vö. a költészetnek a nemzeti mozgalomban játszott szerepére vonatkozóan Johann Weidlein *Nationalpolitische Ziele der ungarischen Literatur (A magyar irodalom nemzetpolitikai céljai)*, in *Hungaro-Suebica, Gesammelte Beiträge zur Geschichte der Ungarndeutschen und der Madjaren (Adalékok a magyarországi németek és a magyarok történetéhez)*, Schorndorf 1981, 106–112.

¹⁷ Említésre méltónak tartom, hogy az elmaradottság emlegetése nem pusztán a hazai körülmények kifogásolására szolgált, hanem a függetlenségi törekvések ellen felhozott érveként is működött. A pesti lutheránus közösség lelkésze, a romantikus pánszlávista Jan Kollár Weimarban élő sógorának, C. L. Reimannak 1849. március 8-án a következőket írja: „Túlságosan is barbár nép ez a magyar: uralomvágyó, gőgös, elviselhetetlen, s ami a legrosszabb, a legnyersebben kegyetlen; csak a bitófák vonzzák. Az ezeréves európai tartózkodás csaknem semmi befolyással nem volt a veltségére. A legszentebbhez, Istenhez és a valláshoz, a magyarnak – úgy tartom – majdnem semmi érzéke sincs. Csinált magának egy saját istent, akit »a magyarok istenének« nevez, de nem úgy, ahogy az izraeliták az Jehovájukat, hanem egészen másképp, önzően. Ilyen emberek között élni valóságos szerencsétlenség [...]» (Othmar Feyl: *Unbekannte deutsche Briefe und andere Dokumente von Jan Kollár aus Weimar. Zeitschrift für Slavistik*, Bd. I., Heft 2., 1956, 121–134.) Feyl ezekben a levelekben három olyan vonást emel ki, melyek felvilágosítást adhatnak a barbárság-vád szellemi talajára nézve. Mindenekelőtt megemlíti Kollár „keresztény-konzervatív”, ellenséges hozzáállását az 1848/49-es magyar nemzeti forradalomhoz. „A forradalom illetően megítélésében” – írja Feyl – „a kantianus Fries hatása ismerhető fel, akinek teológiája megerősítette Kollár természetfölöttire irányuló, pozitív beállítódását.” A szóbanforgó megnyilatkozásért továbbá Kollár szlovák nemzeti öntudata is felelőssé tehető, mely az északmagyarországi evangélikus egyház magyarosítási törekvéseivel való

kibomló „kulturális kisebbségi komplexus” az effajta költészetnek, de még inkább bizonyos nemzetpolitikai megfontolásoknak köszönhetően veszi kifejezést ért meg. Johann Weidlein utal Ludwig von Gogolákra, aki szerint az asszimilációs folyamatokban a szociális kérdések mellett „nem elhanyagolható tényezőként kifejezett alacsonyabbrendűégi komplexusok is közrejátszottak; ezeket aztán a nemzetiségek vezetői tudatos szenvedéstanná értelmezték át, és mint ilyet, teljes odaadással ápolták.”¹⁸ Nehéz eldönteni, hogy a más népekkel szembeni számbeli és kulturális alávetettségre szóló panaszok valóban pusztán propagandacélokat szolgáltak-e, vagy mégis inkább Széchenyi aggodalma volt szinte, amikor 1829. június 20-án azt írta naplójába: „Napról napra világosabban látom: Herdernek igaza volt, a magyar nemzet nemsokára elfogtanni.”¹⁹ A nemzetpolitikai célok érdekes érvényesítése mindenestre nem tett kárt a külföldi visszhang iránti kíváncsiságban.

A magyarok eleven tudományos érdeklődéssel követték saját népük és kultúrájuk külföldi értékelését.²⁰ Torjai Szabó, miután áttekint egy sor, időközben közhellyé vált általános jellemzést, a magyarokról alkotott külföldi véleményeket a következőképpen összegzi: „Eszert voltunk szép sorjában hunkannibálok, később a sokat vitatott védőbástyán vitézkedő krisztusi atléták, a romantika cigányai, a modern szabadságküzdelmek példaképei, és a motívumok változatainak megfelelően még egyébfélek.” Figyelembe véve, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak a külföldi megítélésnek, nincs mit csodálkozni azon, hogy az lassacskán a magyar önértékelés mintájává vált. Persze ezt a

---

szembeszegülésben nyilvánult meg. A harmadik tényező pedig Kollár nyilvánvaló osztrákbarát beállítottsága.

¹⁸Weidlein, Johann: Madjarisierung und Minderwertigkeitskomplexe. *Südostdeutsche Vierteljahresschrift*, 21/1972, 237–241.; Weidlein itt Ludwig von Gogolák *Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790–1918* című írását idézi (*Südostdeutsches Archiv*, 1966, 144.)

¹⁹Idézve Weidlein nyomán, i. m. 238. A szerző csupán a sorozatot jelöli meg, melyben Széchenyi naplója megjelent: *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentiores*. Budapest, 1925–1939.

²⁰Lásd Baráth Tibor: A dunai táj a francia történetírás tükrében. *Századok*, 1937; Eckhardt Sándor: Az emberek magyar meséje. *Magyar Nyelv*, 1927; u.: A magyar kannibalizmus meséje. *Erdélyi Múzeum*, 1930; u.: A magyarság külföldi arcképe. In *Mi a magyar?* Budapest, 1939; Gráf András: Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban. *Egyet. Phil. Közl.*, 34/1933; Gyóni Mátyás: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Budapest, 1938; Győri János: A kereszténység védőbástyája. *Minerva*, 1939; Túróczy-Troestler József: *Zum weltliterarischen Streit um den ungarischen Charakter*. Budapest, 1939. Újabb kiadvány a témával kapcsolatban: Tárty Lajos: *Régi hírünk a világban*. Budapest, 1979.

magyarok mindig következetesen tagadták, és nem színtek meg hangsúlyozni – legalábbis a történészek –, hogy a külföldi munkák nagy többsége a magyar történelmet meglehetősen hézagosan és felületesen tárgyalja.

A történész Kosáry Domokos is ilyen összefüggésben értelmezi a 18. század tudománypolitikai intézkedéseit. Szerinte a korabeli törekvések elsősorban arra irányultak, hogy megismertessék a külfölddel a hazai művelődés eredményeit, s ezen túllépve „[...] ha kell, mint ahogy a legnépesebb német szakmai körökkel szemben kellett, megvédjék a lenézéssel és tájékozatlansággal szemben.”²¹ E törekvések persze azt is megpróbálták nyilvánvalóvá tenni, hogy a magyar kultúra elmaradottsága nem valami eredendő, nemzeti restségből fakad, hanem egy sor más, kedvezőtlen tényezőből – mint amilyenek például az előző kor hosszú háborúi voltak. Alexander is állást foglal a magyarokra vonatkozó külföldi tájékozatlanság kérdésében. Szerinte a Mária Terézia és II. József idejében lezajlott „jószándékú, kedveskedő vagy pedig érszakoskodó”²² osztrák beolvasztási kísérletek felébresztették ugyan a nemzeti öntudatot – s így a többi néppel való kulturális egyenrangúság gondolata – s így a polgárjogot nyert –, ám a történelmi szembeszegülés kései következményeit nem lehetett teljesen kiküszöbölni. Magyarországról és történelméről Európa fennmaradó része nem vett tudomást. Ebből a szempontból igen relevánsak a különböző korabeli kongresszusok, amelyek külföldi résztvevői soha nem mulasztották el kifejezni csodálkozásukat a magyar kulturális élet eleve sége fölött. Csak legyen a nemzetek egymásról való kölcsönös tudása általános probléma. És legyen az embernek jogos bizalma abban, hogy, miközben a külföld a maga kritikus ítéleteit fogalmazza, egyszer csak „felfedezik”. „Ez kigyógyíthat bennünket két ellentétes betegségből, nevezetesen a [...] nem ritka önlenézésből [...] [és] túlságos önérzetünkből, mely önhiúsággá is fajul.”²³ Alexander és Kosáry észrevételei két

²¹ Kosáry Domokos: *Művelődés és a XVIII. századi Magyarország*. Budapest, 1980, 140.

²² Alexander Bernát: A szellemi fejlődés Magyarországon. *Magyar Figyelő*, Budapest, 1913, 329–348., 335.

²³ I. m. 355. Egy ilyesfajta önértékelés ismérveit fedezhet ki felül az „Extra Hungariam non est vita” szállóigéjében, vagy Ribini János *Oratio*-jában (*Oratio de cultura linguae Hungaricae*. Sopron, 1751). A magyar nyelvvel kapcsolatban Ribini így vélekedik: „Az olasz nyelv dallamossága, a francia szépsége és a német komolysága olyan szerencsésen ötvöződik a magyarban, hogy aligha lehetne megmondani, melyikük múlhatná felül.” (Hans Kohn nyomán; lásd Hans Kohn: *Die Idee des Nationalismus*. Heidelberg, 1950, 712.) Ez az eufória azonban nem más, mint reakció azon külföldi szerzők ellen, akik a kultúra hiányosságai miatt a magyar

különböz néz pontból világítanak rá arra, hogy milyen komolyan nyomon követték a Magyarországot érint külföldi értékeléseket. Így az is magától értetődőnek tűnik, hogy a kapcsolatfelvétel nehézségeit éppúgy kihangsúlyozták. A 19. század második felétől Magyarországon és a külföld között már fennálló szoros együttműködés kapcsán Magyary Zoltán a következőképpen kesereg: „Jókora veszteséget jelentett, hogy a külföldi tudományosság ezidáig, leginkább nyelvi elszigeteltségünk miatt, nem szerezhette tudomást a hazai tevékenységről, kivéve, ha egyik-másik magyar szerzőnetalán abban a helyzetben volt, hogy munkáit fordításban is megjelentethette.” Mindazonáltal, írja, a természettudományok előnyösebb helyzetben voltak, mint a szellemi tudományok, hiszen az előbbieket feltétlenül rá voltak utalva a nemzetközi együttműködésre, és így sokkal inkább is gyakrabban publikáltak idegen nyelveken. Feketekuty László egy sokkal tartalmasabb jellegű elszigeteltségről panaszkodik. A nyugati országokhoz viszonyított elmaradottság mintegy ötvenévi állandójáról beszél, melyet mind a mai napig nem sikerült behozni. Az olyan anakronisztikus problémák, mint a nemzetiségi kérdés vagy a földreform, visszariasztották a többi országot attól, hogy a magyarok mélyebb megértésére törekedjen.²⁴

A nyelvi és történelmi elszigeteltség, illetve az ebből fakadó külföldi tájékozatlanság ellenére mégis kézenfekvő a külföldi értékelések recepciójával foglalkozni, hiszen azok, mint láttuk, igen jelentős hatást gyakoroltak a magyarok kulturális önértelmezésére. Az ilyen önértelmezések egyaránt tartalmaznak pozitív és negatív ítéleteket, és éppúgy árulkodhatnak rokonszenvről, mint ellenszenvről. Az önértékeléssel kapcsolatos nézetek skáláján minden árnyalat megtalálható, az elmaradottság kilátástalansága miatt keseregéstől a „nyugati véd bástyájá”-nak gondolatából származó elszánt küldetésűdíg. Az ilyen álláspontok, kétségük ellenére, mindig alátámaszthatók valamely külső, politikai vagy társadalmi tényezőre való hivatkozással. (Ilyen például a török uralom, az osztrák fennhatóság vagy a trianoni béke emlegetése.)

---

nyelvet is megőrizték. (Vö. Kenyeres Ágnes: *Magyar életrajzi lexikon*. Budapest, 1967–81, „Ribini” szócikk.) Még nagyobb optimizmusról árulkodik az a kísérlet, hogy bizonyos idegen nyelv kifejezések eredetét a magyar nyelvre vezessék vissza. Ezt az érten megkérd jelezhet vállalkozást – holott a viszony éppen fordított – a kutatók hosszú szó-listák közzétételével támasztották alá. (Lásd pl. *Tudományos Gyűjtemény*. Pest, 1839, 98–110.)

²⁴ Feketekuty László: i. m. 28. „Ötven év fejlődési különbség már önmagában véve konfliktus-forrás. Nem tudtuk egymást megérteni a nyugati nemzetekkel, mert más-más nyelvet beszéltünk. Problémáink elavultak. Mi még küszködtünk problémákkal, amelyeket a Nyugat már rég megoldott és el is felejtett. (Például nemzetiségi kérdés, földreform.)”

A török uralommal szemben, mely elsősorban hadi, illetve vallási konfliktust jelentett, a Habsburg uralomnak – az 1711-es Szatmári Békétől kezdve – sokkal inkább voltak politikai kihatásai. A protestantizmus ellenségei lévén, a Habsburgok mindenképpen a „szellemi” békét és a magyar nyelv és szabadságát háborgatták. Ürményi József *Ratio Educationis*-ának, amelyet 1776-ban Mária Terézia elé terjesztett, majd egy évvel később ki is nyomtatott, egy Magyarországra érvényes oktatási rendszert kellett megteremtenie.²⁵ A magyar nyelv a felvilágosodás mozgalmanak egyik kifejezője, és javaslatok kétségtelenül megfeleltek az általános európai követelményeknek. Mindazonáltal, részben Mária Terézia rendeletének köszönhetően, a közoktatásügy – a jólét és a tekintély követelményeinek megfelelően – az államhatalomnak rendelt alá, és ez általában az oktatás és a magyar nyelv fellendüléséhez vezetett. II. József azonban, Mária Terézia fia, számos intézkedéssel hátráltatta a *Ratio Educationis* keresztülvitelét; az udvar tanügyi bizottságát ugyanis azzal bízta meg, hogy egységes iskolareformot hozzon létre a birodalomban, és ezzel lényegében romba döntötte mindazokat a magyar nyelv és politikai reményeket, amelyeket Magyarországon a *Ratio*-hoz fűztek. Ennél még többet nyomott a latban a németnek mint oktatási és hivatali nyelvnek a bevezetése. II. József itt mindössze a közigazgatás célszerűsítésére gondolt, ám ezzel az intézkedéssel a magyarországi nemesség túlnyomó többsége – köztük horvátok, szlovákok, románok – ki lett rekesztve a közéletből. Ekképpen a nemzeti nyelv ápolása, amit Bessenyei György és barátai a felvilágosodás hatása alatt programként hirdettek, erősen ösztönözött magamögött, és ugyanakkor politikai tartalommal is bírt. A „lingua generalis monarchiae” eleinte a latin „lingua patriae” védelmezését váltotta ki, ám ez hamarosan a magyar nyelv államnyelvként való elismeréséért vívott küzdelembe csapott át.

Az iskolai oktatásba való beavatkozás mellett olyan intézkedések is voltak, amelyek az egyetemi tanulmányokra vonatkoztak. Ilyen volt például az, amelyik a protestáns diákok külföldi tanulmányait akadályozta, és amelyet részben külpolitikai – lásd porosz–osztrák háborúk –, részben belpolitikai szempontok – az államellenes, illetve felvilágosult forradalmi eszmék elleni védekezés – legitimizáltak. Merkantilista indítékok szintén játszottak az ügyben némi szerepet. A gyakorlatban időnként teljesen betiltották a külföldi tanulmányokat (a protestáns diákok számára), és ha

---

²⁵ A mű teljes címe: *Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Wien, 1777; összeállításában Ürményin kívül még Tertyánszky Dániel és Makó Pál vett részt. Csóka J. Lajos fontos szerepet tulajdonít a *Ratio* megalkotásában Kollár Ádámnak. Lásd Csóka: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936, 328.

mégsem, akkor az útlevelekényszer tette lehetővé a diákok hatósági ellenőrzését. „A külföldi tanulmányokra vonatkozó hivatalos álláspontra – melyben a felekezeti szempontok helyett inkább a gazdaságiak voltak irányadók – igen jellemző II. József 1781-es rendelete. Ez elvileg minden külföldi tanulmányt letiltott, s a külföldi egyetemek látogatása, mivel a Monarchia területén nem létezett protestáns teológiai kar, csak a protestáns teológiai hallgatók számára volt engedélyezett.”²⁶ Az efféle intézkedések azonban nem voltak szokatlanok, hiszen II. Frigyes már 1749-ben „szigorúan megtiltotta külföldi iskolák látogatását”. A magyarországiak helyzete azonban annyiban volt különleges, hogy a külföldi tanulmányok ügyével nem Magyarország és Erdély öngazgatási szervei, hanem a központi bécsi államigazgatás hivatalai foglalkoztak.”²⁷

Az erőd függetlenségi mozgalom megfékezésének, a császárságtól való leszakadás megakadályozásának másik eszköze a Bécsben irányított cenzúra volt, amely aztán újabb ellentétek forrásává vált. A sajtószabadság és a szabad mozgás kérdése így nemcsak a függetlenségre irányuló törekvéseknek, hanem később az orosz segítséggel leverett 1848/49-es szabadságharcnak is meghatározó elemévé válik. I. Lipót és II. József uniformizáló politikájának kudarca után I. Ferenc József tett még egy kísérletet az egységes állam fenntartására. Alexander Bach, aki „a róla elnevezett neoabszolutista kormányzat (Bach-korszak) meghatározó képviselője, az egységesítő törekvések szándékát a 17. század »szarvar-elméletével« igyekezett alátámasztani”. I. Ferenc József mindazonáltal felismerte a bachi politika csúpját, s ez, miután az osztrákok kiszorultak Németországból, Deák Ferenc diplomáciai rátermettségének köszönhetően az 1867-es kiegyezéshez vezetett. Az osztrák–magyar dualizmus ösztönzőleg hatott a kisebb népcsoportok szeparatista mozgalmaira és nemzeti harcára – ezek ugyanis a kiegyezés után kisebbségként érezték magukat, s a magyarok részéről sem találtak meghallgatásra. A politikai kiegyezéssel egyidőben a 19. század második felében erőteljes kulturális fellendülés következett be, mely éppúgy éreztette hatását a szaktudományokban, mint a filozófiában. Az osztrák–magyar állam összeomlását pedig, melyben igen jelentős szerepet játszott a nemzetiségek, illetve az elmagyarosítási politika kérdése, a történések az első világháború egyik okaként emlegetik.

A trianoni szerződés értelmében Magyarországnak területeket kellett átengednie Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia és

---

²⁶ Szent-Iványi B.: Die Lenkung der Studien der Ungarländer in Preussen durch die österreichische Regierung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In Steinitz, Wolfgang – Berkov, P. N. – Suchodolski, B. – Dolansky, J. (Hrsg.): *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen*. Berlin, 1966, 566.

²⁷ Uo.

Ausztria számára. Magyarország így nemcsak területének több mint kétharmadát és lakosságának majdnem háromötödét veszítette el, hanem magyar népességének egyharmadát is. Körülbelül hárommillió magyar jutott kisebbségi sorsra Ausztria–Magyarország négy különböző utódállamában. Teljességgel érthetetlen, hogy ezeket a körülményeket aztán a visszás gazdasági állapotok, valamint a kulturális elmaradottság magyarázatára használták fel. Magyary Zoltán *A magyar tudománypolitika jelenlegi helyzete* bevezetőjében a következőket írja: „Magyarország a trianoni békét követően politikai, gazdasági és kulturális téren teljesen új helyzetbe került. A béke az ország területének 67,3, népességének 58,4 százalékába került. A magyar nyelvkiadványok cseréje az anyaországi és az országhatárokon túl élő magyarok között még most, 1931-ben is tilos; a szakirodalom is csak szörvényszerűen jut el a Csehszlovákiában, Romániában vagy Jugoszláviában élő magyarsághoz, melynek – elszigeteltsége miatt – hiányoznak az eszközei ahhoz, hogy önálló kultúrát, tudományos életet, irodalmat, könyvkiadást tartson fenn.”²⁸ Magyary fő kérdése ennek kapcsán a következő: „Miként biztosítható a megváltozott körülmények és hatalmi viszonyok között a magyar tudományos élet önállósága és színvonala?”²⁹ A politikai viszonyok kihatásai a különböző intézményekre, a sajtóra, a kiadókra, az iskolára vagy az egyetemre az önértékeléssel kapcsolatos meggondolások alapját képezik. Magyary rámutat arra, hogy az első világháború a különböző országokban egészen új tudománypolitikai helyzetet teremtett, különösen azokban, amelyek a békeszerződések nyomán jöttek létre. Ezeknek ugyanis nemcsak az egész államapparátust, hanem a tudományos intézményeket is életre kellett hívniuk, így a saját nyelvkiadványok jelentősége ugrásszerűen megnövekedett.

Említésre méltónak tartjuk, hogy Magyarország mindig is hajlamos volt a politikai tényezőkre fényében, a körülmények áldozataként itélni meg a maga kulturális javait. Amint azt a filozófiai elmaradottság tárgyalásánál ki fogjuk mutatni, ez a szemléletmód bizonyos folytonosságot mutat, el egészen a magyar kultúrtörténet marxista értelmezéséig. A politikai viszonyok és a tudományos tevékenység közös vonatkoztatási pontja pedig az intézményekben keresendő. A kultúra alakulásáért felelőssé tehetjük a nemzetet sújtó háborúkat, az idegen elnyomást,³⁰ a gazdasági berendezkedést, ám mégis az

---

²⁸ I. m. 3.

²⁹ I. m. 4.

³⁰ Az elnyomás gondolata gyakran sovinizta magatartással társul, mely különböző népcsoportok vagy államok ellen irányul. A probléma – hazafias meggondolások esetén – arra vezethet vissza, hogy tulajdonképpen mit értünk nacionalizmus alatt. Az Akadémia 1842-es

Larry Steindler

intézmények bizonyulnak összekötő kapcsolatoknak a politikai intézkedések és a kultúra között. A mindezt, a kultúra szabad mozgástere ezért a politikai önállóság függvényeként értelmezhető.

Hogy az effajta függőség valóban elegendő-e ahhoz, hogy a mindezt ténylegesen lefékezze vagy elmozdítsa, az már más kérdés. Az pedig, hogy a statisztikák – mint a tudományos elmaradottság igazolói – adhatnak-e bármiféle felvilágosítást erről a függőségről, szintén kétséges, hiszen aligha létezik mérce az ilyesféle szellemi viszonyok megállapítására. Ennek ellenére időnként hangsúlyozzák az értelmiség magas arányát, vagy esetleg – ahogyan az a szlávoknál történt – azt állítják, hogy esetükben az ésszerűség, mint jellemző vonás, elhanyagolható tényező, és hogy sokkal inkább a külső eseményekre való érzelmi reakció jellemzőket. Nos, még ha ezt el is fogadjuk, be kell látnunk, hogy sokkal inkább a reakció módjáról és a politikai helyzetről árulkodik, mintsem a tényleges mindezi viszonyokról. Egy rendelet ugyanis befolyással lehet például egy mindezi elterjedésére, recepciójára, és t, adott esetben még tartalmára is, ám semmiképpen sem lehet hatással fennállására. A kultúra maga a mindezi. Ennek ellenére a kultúra politika-függőségének hangsúlyozása – mely tehát nem a legmegfelelőbb a kultúra leírására – odáig vezet, hogy bizonyos politikai események periodizálási kritériumokként kezdenek szerepelni.

Erre lehet példa a nemzeti bibliográfia felosztása a Szatmári Béke előtti és utáni mindeziekre. Moritz Langer így kommentálja a Szabó-féle bibliográfia³¹ hasonló beosztását: „A Régi Magyar Könyvtár könyvei, azaz az 1711-ig terjedő irodalom azért ritkább, mert a mohácsi vész elől eddig az időig hazánk területe szakadatlan hadmíveltek, megszállások, fosztogatások, rablások és gyűjtogatások színhelye volt. Képzeltet, hogy mennyi könyv pusztult el e két évszázad alatt. A megszállások alatt az idegen vagyont nem becsült katonaság a könyveket különösen pusztította, mert a magyar nyelven írt könyveknek még tisztjeik

---

évi gyűlésén Széchenyi István rendkívüli eréllyel foglalt állást – épp a nacionalizmus feltörése idején – annak túlzásai, elvakultsága, és egyáltalán Magyarország mindennemű felsőbbrendűsége ellen. Ebben az összefüggésben megemlíthető Széchenyi és Kossuth vitája, amelyben a forradalom radikálisabb, illetve mérsékeltebb formája volt a tét. Ugyanakkor az Eötvös József és Deák Ferenc által kidolgozott, a nemzetek egyenjogúságáról szóló törvény ellenére sem sikerült Magyarországon az egyes népeket – nyugati mintára – egyetlen egységbe összefogni.

³¹ Szabó Károly: *Bibliotheca Hungarica antiqua, 1472–1711*. Budapest, 1888–1892; folytatta Petrick Géza: *Bibliographia Hungariae, 1712–1860*. Budapest, 1882–1892, ill. Budapest, 1968.

sem vették hasznát. [...] Ezért van az, hogy sok könyvnek még a nyoma is teljesen elveszett, soknak csak a nevét ismerjük, a legnagyobb részük pedig olyan hiányos, rongálódott állapotban van, hogy külföldi gyjtők az ilyent még a szekrényük aljára sem tennék. [...] Ezek (a nyomdászatunk semlékei) elvitathatatlan bizonyítékai az agyonsanyargatott, három részre csonkított, állandóan talpig fegyverbe kényszerült nemzetünk kultúrképességének.”³² Ez a hosszabb magyarázat a nemzeti bibliográfia szokásossá vált beosztásáról világosan megmutatja, hogy milyen jelentős mértékben függ a művelés és a politikai történésektől. Az elpusztult művek tézise kielégítően legitimálja az esemény-történeti felosztást, még a művelés tekintetében is. Végül is a művelés, a tudástartalom a nyomtatott papírhoz is köthet. Ezen eltevételek alapján persze még több okunk lehet a panaszra, ha az ókori könyvtárak pusztulására vagy a preszókratikusok igencsak töredékes hagyatékára gondolunk.

Észrevehető azonban a magyarok erős megütközése az írásos hagyománnyal szembeni politikai méltánytalanság miatt. Legrégebbi nyelvemlékeik a 12–13. századból datálódnak. Egy halotti beszéd van szó, mely nem több, mint 274 szóból áll, és egy Mária-ének részletéről. Az anyag tehát, mely az illető korszakból a magyar középkorkutatás rendelkezésére áll, ennél fogva igen szűkös. Az ilyen „természetes” hiányosságoknak is van némi szerepük a saját hagyomány negatív megítélésében, s ez szoros összefüggésben van a kultúrtörténeti önértékelés említett sajátosságaival.

Ebből a szempontból kétségtelenül sokkal többet nyomnak a latban a politikai függőségek – és itt már nem maradhat figyelmen kívül a politikai autonómia kérdése. Minden törvényhozás el feltétele a politikai hatalom, s a törvényhozás eszköztára éppúgy szolgálja a hatalom megszilárdítását, mint a hagyomány folytonosságát. Így aztán magától értetődőnek tűnik, hogy „a magyar önállóság gondolatát eredetileg alkotmányosan és jogilag dolgozták ki és alapozták meg (szószólói erdélyi protestáns jogászok voltak).”³³ Később az államjogász és politikus

---

³² Langer, Moritz: *A magyar és külföldi bibliofília története. Ritka és becses magyar könyvek jegyzéke*. Budapest, 1936, 108. Hogy manapság mekkora jelentőséget tulajdonítanak csak az 1945 előtti tudományos irodalom sokáig hiányzó bibliográfiájának, a legújabb magyar nemzeti bibliográfia azon kötetének recenziójából is kiolvasható, amely a filozófiai irodalom jegyzékét tartalmazza. A szerző, Seress L. Attila „a két világháború közötti időszak filozófiájának [...] hihetetlenül gazdag és alapos bibliográfiája” alapján (*Magyar Könyvészet 1921–1944*. I. kötet. Budapest, 1983) úgy véli, hogy az illető korszakban filozófiai és teológiai téren sikerült lépést tartani Európa más részeivel.

³³ Menczer Béla: Ungarn in Europa bis 1945. In *Arbeitskreis für Ostfragen*. Leer/Ostfriesl., 1964, 11.

Wenzel Lustkandl és Deák Ferenc folytatott jogtudományi vitát az osztrák centralizmusról.³⁴ Az önállóság gondolatához tehát feltétlenül hozzákapcsolódott az állami autonómia és az alkotmány kérdése is.

Az önállóság kérdése különösen szembeötlő volt a nyelvvelés kezdeteikor, amikor az még nem jelentett mást, mint – akárcsak Németországban – az anyanyelv idegen elemekkel való (barokk) összeolvasztása elleni reakciót. Azonban itt is észrevehető a megfelelő német mozgalommal szembeni lemaradás. Habár Martin Opitz 1622/23-ban a gyulafehérvári gimnázium tanára volt, a *Deutsche Poeterey* című művét két évvel később már ki is nyomtatták, kerekén százötven évig tartott, amíg a magyarok is hasonló kérdéseket vetettek fel. Akkor azonban már a felvilágosodás hatása alatt álltak. A Mária Terézia-korszak kapcsán Horváth János a következőket jegyzi meg: „Bécsi testreinknek tényleg fel kell szörnyű elmaradottságunk az ottan divatos francia irodalmi műveltséghez viszonyítva.”³⁵ A nyelvújítók – Pápay Sámuel, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc – számára a latin kiiktatása és a nemzeti nyelv ápolása mellett igen nagy jelentőséggel bírt az irodalom fogalma. A felvilágosító program szerint „[...] az ország boldogságának, jólétének legfőbb eszköze a tudomány; szükséges tehát, hogy mennél szélesebb körökben terjesztessék, »közönségessé« tétessék. A tudományok kulcsa azonban a nyelv, és pedig a legtöbbekre nézve a hazai nyelv; ha tehát tudomány által boldoggá akarjuk tenni az országot, előbb a hazai nyelvet kell tökéletességre vinni [...]»³⁶ Ennek az irodalomban kellett volna megtörténnie, különösen pedig fordítások által, melyekkel a műveltség már amúgy is régóta összefonódott. A magyar irodalomban – akárcsak a korábban Opitz által befolyásolt száz barokk irodalomban – a fordítások eredeti, egyéni teljesítményeknek számítottak.³⁷ Ez egyébként – legalábbis a 19. század derekáig – a tudományos irodalomra is érvényes. Ebben a korban tehát, amikor a plágium fogalma még ismeretlen volt, fordítások révén teremtették meg a nemzeti irodalom kezdeteit – amire a nyelvújítók programja is vonatkozott. Döbrentei Gábor viszont, Kazinczy tanítványa, maga is Shakespeare- és Molière-

---

³⁴ Lustkandl, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage, historisch-dogmatisch dargestellt.* Wien, 1863; Deák Ferencz: *Bemerkungen über Lustkandl's „Ungarisches-österreichisches Staatsrecht“ vom Standpunkte des ungarischen Staatsrechts.* Pest, 1865.

³⁵ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest, 1976, 29.

³⁶ I. m. 30.

³⁷ Vö. Fassel, Horst: *Zum siebenbürgisch-sächsischen Barock. Cahiers roumains d'études littéraires,* Bukarest, 1978, 1. sz., 147.

színművek fordítója, felhívja a figyelmet arra, hogy nem szabad ezen a ponton megállni: „Ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot.”³⁸ Két évtizeddel korábban Kármán József is a gondolati tartalom eredetiségét követeli, s felrója a költőknek, hogy „[...] kódolták Gondolatot a Hangtúl és a Kádentiátúl, vagy [...] áldozták fel a Hangnak, a Szónak, Formának és Héjnak a Dolog Velejét és Belsejét.” Kármán irodalomelméleti megfontolásai azután egy önálló tudomány megteremtésének igényébe torkollnak: „Eredeti Munkák gyarapítják a Tudományokat, tsinosítják a Nemzetet, és emelik fel a nagy Nemzetek ragyogó Sorába [...] Nálunk termelt eredeti Munkák még eddig nintsenek [...] Avagy lehet e Munkáknak nevezni azokat, melyeknek nints egyéb Neveknél a mi eredeti, és a mellyet csak ugyan idegen Hulladékokból kapargattunk össze?”³⁹ Ezek a kemény szavak túlmutatnak a nyelvvel kapcsolatos kezdeti szándékain, s az önálló tudományosság megteremtése irányába mutatnak.

A haladásgondolattal azonban nemcsak Magyarországon járt együtt a hagyomány felülvizsgálása. Franciaországban Perrault *Parallele des anciens et des modernes en ce qui regarde les arts et les sciences*-ával⁴⁰ már a 17. század vége felé csúcspontjára jutott az ókori műalkotások példaérték ségér l folytatott korabeli eszmecsere. Perrault szerint már csak a tényismeretek mennyiségi növekedése is az ókor fölé helyezi korát. Ehhez járul még az ízlés és az erkölcsiség kultúrspecifikus érvényessége, ami ugyancsak gátat szab az ókor idealizálásának. A nemzeti kultúra vonatkozásában ezt a kérdést a kései felvilágosodástól kezdődően éppúgy felvetették Magyarországon,⁴¹ mint Németországban, s így az egyes országok nyelvújító mozgalmai ilyen vagy olyan módon összefüggnek a Franciaországban folytatott heves vitával. Ekképpen a haladásgondolat, valamint a kor műveltségébe vetett bizalom a különböző nyelvű népek közös ügyének bizonyult.

A nyelvújítási mozgalom tehát sok országban kapcsolódott a nemzeti művelődés kérdéséhez, ám két magyarországi sajátosság, mely külföldön csak másodlagos jelentéssel bír, mindenképpen külön említést érdemel. Az egyik az, hogy a nyelvújítás (illetve a latin nyelvnek a magyarral való helyettesítése) szorosan összefonódott az önálló tudományosság kialakításának reményével; a másik pedig,

---

³⁸ Döbrentei Gábor: Eredetiség és jutalomtétel. *Erdélyi Múzeum*, 1814, 142–162.

³⁹ Kármán József: A nemzet csinosodása. *Uránia*, 1794; ill. in *Gondolkodó magyarok*. Budapest, 1981, 25.

⁴⁰ Paris, 1688–1697.

⁴¹ Széchenyi például megjegyzi: „Igen sokan a jó régi időköt siratják, a jelenről egészen elfeledkeznek s azért ezt bölcsen nem is használhatják.” Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830, XIV.

hogy mindezek a törekvések állandó jelleggel az általános elmaradottság tézisének befolyása alatt álltak. Az 1825-ben Széchenyi által megalapított Magyar Tudományos Akadémia feladata részben az volt, hogy ezt a fonák helyzetet orvosolja. A Széchenyi fellépését követő reformkorszak, mely magáévá tette a magyar kulturális elmaradottság tudatát, a nemzetnevelés problémája felé fordult. A nemzet sorsának javulását a nemzet kultúrájának javulásától várták. Az állam felelős polgárai nem veltségéért, ám a polgárok nem veltsége ugyanúgy felelős az államért. Ekképpen válik a nem volt „népszellem” a nemzet hordozójává.

Állam és szellem, nemzet és filozófia e kapcsolata – melyet Hegel a szellemnek az államban való objektivációjaként tételez – már Apáczai Csere Jánosnál megtalálható, aki székfoglaló beszédében így írja le a kulturális intézmények szerepét: „Napnál világosabb [...], hogy a fő iskolák az alapjai mind az államnak, mind az egyháznak. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a fő iskolák erősdnek és virágoznak. Ebből látjuk, hogy alapos megfontolás alapján állítja Platón: az állam ügyei akkor fognak igazán jól menni, ha majd a filozófusok uralkodnak benne, és az uralkodók filozófiával foglalkoznak.” Apáczai Csere ezért az államvezetés kínai nem vészetét dicséri, mely mindig csak a legbölcsebbeket tartotta méltónak az államügyek vezetésére. Ugyanakkor a belgák példájára is felhívja a figyelmet, akiknek sikerült megszabadulniuk a spanyol megszállótól: „Mi adta vissza néki szabadságát? Állítom, hogy az akadémiák! És mi tartja folytonosan virágzó életerőben? Az akadémiák és a fő iskolák! És itt bizony mindig azt tartottam a legcsodálatosabbnak, hogy ahány akadémiajuk csak van, mind a spanyol háború alatt keletkezett.” Ők felismerték tehát, hogy az állami hivatalokat csak nem volt embereknek szabad betölteniük – Magyarországon azonban ez sem háború, sem béke idején nem volt kivitelezhető. Az intézményekben kifejező nem veltséget azonban Apáczai is a politikai tényező függvényének tekinti, ami érthető is, ha arra gondolunk, hogy számára a nem veltség majdhogynem az állami autonómia megtestesítője.

Mindezen megfontolások alapján nyilvánvaló az a jelentőség, amellyel a tárgyalt aspektusok a magyar kultúrtörténet szempontjából bírnak. Mindvégig a politika alkotóelemei voltak, ugyanakkor pedig szoros kapcsolatban állottak a tudományok értékelésével – mindenekelőtt a tudománytörténeti szemlélet vonatkozásában. Természetes tehát, hogy – különösen a belföldi filozófiatörténet kapcsán – a filozófiai elmaradottság kérdése is állandóan felmerült.

Fordította Balogh Brigitta